

Історичну паралель між традиціями козацького самоврядування та сучасними проблемами регіону провів у своєму виступі депутат Нікопольської міськради В.А. Сандул. Внесок Війська Запорозького Низового у розвиток мореплавства на Україні висвітлив дійсний член секції пам'ятниковознавства Головної Ради Української спілки охорони пам'ятників історії і культури, журналіст П.С. Макаров.

У ході роботи конференції відбулася екскурсія до місця розташування Микитинської Січі та могили Івана Сірка, де пройшла коротка панахида, а учасники конференції поклали квіти до пам'ятника кошовому отаману.

Підбиваючи підсумки, учасники конференції одноставно відзначили необхідність подальшого вивчення та популяризації історії українського козацтва, важливість розширення джерельної бази досліджень, залучення студентської молоді до науково-пошукової роботи. Закриваючи конференцію, заступник директора з наукової роботи Нікопольської філії МАУП професор В.М. Штанько відзначив високий науковий рівень доповідей і повідомлень, широкий спектр питань, винесених на розгляд конференції, а також зачитав рішення конференції в якому міститься прохання до міського голови С.В. Старуна сприяти перейменуванню Нікопольського державного краєзнавчого музею ім. М. Ломоносова в музей ім. Війська Запорозького Низового. Прийняли учасники конференції і звернення до Президента МАУП Г.В. Щокіна з пропозицією присвоїти НФ МАУП ім'я кошового отамана Івана Дмитровича Сірка.

Ченцова Н. В.

МАЛОВІДОМИЙ ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ЗАПОРОЖЖЯ

Пов'язані з ім'ям Петра Калнишевського документи і факти інтерпретуються вже понад півтора століття. Неоднозначну постать останнього кошового отамана Запорозжя не обминули увагою у своїх наукових студіях кілька поколінь українських істориків. Та не дивлячись на великий набір фактів, вони містять уривчастий характер через брак джерел. Безперечно, найповнішу картину життєвого шляху П. Калнишевського, пов'язану із Запорозькою Січчю, подають документи із архівного зібрання останньої Запорозької Січі, та дослідникам були відомі і свого часу вивчені документи втрачені на сьогоднішній день. Серед маловідомих дослідників джерел з історії запорозького краю збереглося ім'я Миколи Миколайовича Терновського.

У травні 1904 року за дорученням Київського відділення Комітету підготовки до проведення XIII Археологічного з'їзду (що відбувся, як відомо, у серпні 1905 році) в місто Катеринослав приїхав для опрацювання місцевих архівних матеріалів студент Київського університету ім. св. Володимира М. Терновський. Працювати в Катеринослав молодий дослідник приїхав за сприянням діячів Катеринославської вченої архівної комісії – фактично місцевим історичним товариством. Одним з найактивніших його діячів був історик і краєзнавець Василь Олексійович Біднов, який працював у цей час помічником інспектора і викладачем у місті [9, 45]. Тут у „Літописі Катеринославської вченої архівної комісії“ була надрукована в 1904 році його стаття „Последний кошевой Запорожья Петр Иванович Калнышевский“ [2, 45]. В. О. Біднов займався опрацюванням Катеринославських архівів і знаходив у цій справі велику підтримку з боку Д. І. Яворницького. Спільні наукові уподобання і життєві обставини поєднали долі цих людей.

М. Терновський, працюючи в архіві Катеринославського губернського правління, знайшов кілька тек різномірних матеріалів за період з 1751 по 1769 рік, що складали колись фонд канцелярії Новоросійської губернії. З опублікованого листування Д. І. Яворницького з'ясувалося, що Микола Миколайович Терновський був двоюрідним братом Д. І. Яворницького з боку матері, а його батько Микола Матвійович Терновський працював викладачем близько 1883 року у першій київській гімназії [4, 391, 407].

В архіві Катеринославського губернського правління М. Терновський виявив документи про події в грудні 1768 року в Запорозькій Січі, які набули резонансу як „бунт“ козацької сіроми і були пов'язані з ім'ям кошового отамана Петра Івановича Калнишевського. Молодий дослідник зрозумів значення знайдених документів для історії запорозького козацтва, і це спонукало його, очевидно, не без підтримки старших колег надрукувати їх у місцевому виданні – „Вестнике Екатеринославского земства“ за 1904 р. [7]. Надалі у тому ж році працю „студента Н. Н. Терновского“ (як зазначено на титульній сторінці) видали окремим примірником [8, 1-101]. Невелика за обсягом книжечка має передмову і подану автором наприкінці збірки загальну змістовну характеристику документів. Хоча вони і не являли собою цілісного джерельного комплексу, проте М. Терновський, знаючи про існування Січового архіву останньої

© Ченцова Н.В.

(Підпільненської) Січі, вважав, що віднайдені ним матеріали містять деякі подробиці і уточнення про відомі історикам Запорожжя факти. Документальні матеріали, надруковані вперше молодим вченим, з часом, набули ваги першоджерела.

Опускаючи загальну характеристику усього наведеного М. Терновським матеріалу, зупинимося на подіях грудня 1768 року, які дослідники Запорожжя називали „бунтом запорозької сіроми“. Цю подію описували історики, починаючи від А. Скальковського, який не виділяючи її особливо серед буденних подій у Січі, називав заколотом, одним із чисельних проявів непокори запорозької черні. Описуючи події грудня 1768 року („на другий день свята Різдва Христового“), він вважав причиною її невдоволення сіроми повідомленням про підготовку до війни з Турецькою державою. Після проголошеної промови кошового отамана натовп козаків озброївся, вигнав старшину, звільнив із в'язниці гайдамаків і пограбував оселі отаманів і значних козаків. Кошовому отаману Петру Калнишевському довелося, як писав А. Скальковський, перевдягнувшись у чернечу рясу, ховатися аж у Кодаку [6, 443]. Приблизно так само описували обурення частини запорозького козацтва П. С. Єфименко та Д. І. Яворницький. Останній до причин виступу додавав небажання січовиків визнавати результати виборів старшини [11, 135].

Н. Василенко-Полонська висловила спостереження, що заколоти на Запорожжі по паланкам і козацьким селам не припинялися від 1754 року до кінця існування Січі, але „найбільшим щодо сили і кількості учасників“ вона називала повстання в Січі на Різдво 1768 року під час перевиборів старшини [5, 132-133]. Н. Василенко-Полонська пов'язувала цей виступ із Коліївщиною, підкреслюючи наявність серед козацької маси учасників повстання, особливо детально характеризуючи дії бунтівників які змусили втікати кошового і старшину, здобули архів, два дні утримували Січ під своїм контролем, і, навіть, встигли обрати нового кошового отамана.

М. Терновський першим надрукував рапорт про події у Січі, складений 29 грудня 1768 року Костянтином Марковичем – капітаном фортеці святої Єлизавети, який виконуючи таємне доручення Київського генерал-губернатора і керівника Новоросійської губернії Федора Матвійовича Воєнкова, спостерігав за подіями в Січі та прибуваючими туди перед початком військових дій особами [8, 25-27]. Як очевидець і учасник подій, капітан детально звітував про побачене командирі Новосербського корпусу генерал-майору О. С. Ісакову. Цій же особі, яка із заснуванням в 1764 році Новоросійської губернії на запорозьких землях, виконувала функції віце-губернатора, адресовані ще два документи, складені виконуючим обов'язки коменданта Новосіченського ретраншементу секунд-майором Лаврентієм Мікульшиним та кошовим отаманом Петром Калнишевським, датовані відповідно 28-м і 30-м грудня 1768 року [8, 28-30, 32-33]. Викладена різними свідками інформація про події двох днів: 26 та 27 грудня 1768 року є цікавою для порівняння, враховуючи належність їх авторів до різних станів тогочасного суспільства, ставлення до причин збурення та обставин, за яких їм довелося діяти, і кінцеву оцінку.

Надалі ці матеріали прокоментував Василь (Володимир) Греков у статті „Бунт сіроми на Запорожжі 1768 року“, додавши до матеріалів, опублікованих М. Терновським, ще 8 документів, які торкалися даної справи і зберігалися в Катеринославському окружному архіві в 20-х рр. ХХ ст. у фонді колишньої Новоросійської губернії [3, 209-242]. Автор цієї публікації особливий наголос зробив на соціальних причинах козацького бунту, підкреслюючи двоїсту політику Петра Калнишевського, втручання російських військових чиновників у справи Січі, готовність січової старшини розправитися з бунтівниками, використовуючи російські збройні сили. Проте, швидкий розвиток подій та їх перебіг, пов'язаний із руйнацією майна старшини, рішення фізичного знищення отамана, визволення в'язнів, захоплення Січі, а з нею і влади, „негайне і демонстративне обрання нового кошового й військової старшини, й нарешті, намір бунтарів піддатися турецькій державі, – як зауважував В. Греков, створювали враження не випадкового бешкету сіромах, а виразно виявленого „виношеного ідейного протесту проти своїх „верхів““ [3, 216].

М. Терновський зауважував, що безпосереднім поштовхом до рішучих дій козацької сіроми був арешт під час кулачного бою його найбільш заповзятливих учасників, яких кинули до в'язниці. Сам автор пише: „О причинах бунта, как нам думается, положительно ничего нельзя сказать...“ [8, 100] і далі вказує кілька ймовірних причин, серед яких у документах називаються і бажання запорожців змінити старшину (П. Калнишевський відчуваючи подібні настрої прохав про свою відставку наприкінці 1757 року), і невдоволення утриманням під арештом запорожців і гайдамаків. П. Калнишевський приписував козацьким низам бажання перейти під турецьке підданство, про що повідомляв у листі до Київського генерал-губернатора і командира Новоросійської губернії Ф. М. Воєйкову, вважав і шпигунство французів та поляків проти Російської держави, причинами збурення запорожців. М. Терновський відмітив, що документи правдиво відтворюють послідовність подій, хоча автори, які ними послуговувалися, не завжди були точними у деталях. Наприклад, К. Маркович, свідчить, що кошовий П. Калнишевський під час бунту вибрався через дах свого будинку у Січі і сховався у Новосіченському ретраншементі, де очікував отримати допомогу. Саме звіди, група курінних отаманів і старшини, заручившись підтримкою 5 канонірів і гарматою увійшовши в Січ, умовляннями і зброєю, вбивши близько п'яти десятків козаків, переламала хід подій. Кошовий отаман повернувся до своїх обов'язків, допомога чотирьох російських полків виявилася зайвою, вони були відкликані, не діставшись Січі. Але ще певний час П. Калнишевський доповідав російському військовому керівництву про організацію команд для пошуку бунтівників [8, 33].

Цінність наведених М. Терновським джерел зростає у зв'язку з тим, що в документах січового архіву коротка справа за номером 161 „О бунте в Корсунском курене и других внутренних смятениях в Запорожье“ містить поодинокі документи про події, а листи П. Калнишевського до Новоросійського обер-

коменданта В. О. Черткова з приводу бунту сіроми з архіву Новоросійської губернії взагалі втрачені [1, 111].

Примірник праці М. Терновського „К истории Запорожского края“, який зберігається в бібліотеці Академії наук України ім. В. Вернадського має дарчий напис: „Многоуважаемому Василию Алексеевичу Беднову на память автор студент Н. Н. Терновский. Екатеринослав 20-е ... 1904 г.“, належав, вірогідно, В. О. Біднову. Історик і архівіст, залишивши Катеринослав, з 1918 року працював на посаді професора у створеному Гетьманським урядом П. Скоропадського Українському державному університеті в Кам'янці-Подільському [10, 450]. Звідти у листопаді 1920 року В. О. Біднов виїхав у Польщу, залишивши частину рукописів і книг. У Київ книга потрапила із бібліотеки Кам'янець-Подільського університету, про що мається відповідний штамп. Про подальшу долю дослідника М. М. Терновського відомо, що, як історик і археограф він був членом Київської ученої архівної комісії. Надрукована ним збірка документів з історії останніх часів Запорожжя стала бібліографічною рідкістю, тому подані документи нададуть можливість скористатися ними широкому загалу дослідників.

Література:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. – К.: Наукова думка, 1994.
2. Беднов В. А. Последний кошевой Запорожья. П. Ив. Калнишевский // ЛЕУАК. – Вып. 1. - Екатеринослав, 1904.
3. Греков В. О. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 11. – К., 1927.
4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / Упоряд. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; За заг. ред. Н. Капустіної. – Дніпропетровськ: Арт-Пресс, 2005.
5. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. – Т. 2. – К.: Либідь, 1995.
6. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.
7. Терновский Н. Н. К истории Запорожского края // Вестник Екатеринославского земства, 1904- № 25,26.
8. Терновский Н. Н. К истории Запорожского края. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1904.
9. Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник. - Вип. 2, частина 2. – К., 2004.
10. Ульяновський В. І. Історик церкви Василь Біднов // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ, 1998.
11. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів: Світ, 1990.

А.С. Салюк

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ (КОЗАЦЬКЕ ТОВАРИСТВО НІКОПОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ): ВІХИ НЕДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

Наприкінці 80-х років ХХ ст. на хвилі перебудовних процесів в Україні стрімко розпочався процес національно-культурного відродження. У Нікополі в 1988 р. з кола виникла шанувальників української мови виникла ініціативна група, котра наступного року створила міськрайонний осередок Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка (ТУМ) за головуванням вчителя української мови Героя Соціалістичної Праці Ніни Кириченко. У своїй діяльності активісти товариства широко пропагували історію рідного краю, зокрема часів запорозького козацтва; вони ж створювали перші на Січеславщині дитячі козацькі загони. Одними з перших сформувалися загін ім. Івана Сірка у с. Капулівка, під керівництвом історика і краєзнавця Л.Ф. Бурди, а також загін ім. Івана Богуна у м. Нікополі (керівник Т.Г. Жовніна).

У травні 1990 року під час проведення урочистей біля могили кошового отамана І.Д. Сірка актив товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка міста Нікополя і Нікопольського району подав звернення до Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР з пропозицією створити у Нікопольському районі історико-культурну заповідну територію у місцях, пов'язаних з історією запорозького козацтва.

На початку серпня 1990 року біля могили кошового отамана Івана Сірка відбулися масові заходи (зарєстровано 127 тисяч гостей з різних куточків України та закордону), присвячені 500-річчю українського козацтва. В їх організації та проведенні взяли участь активісти Нікопольського міськрайонного ТУМу, зокрема у проведенні Всеукраїнської наукової конференції, присвяченної вивченню історії запорозького козацтва. Ці знаменні дні стали поштовхом для утворення громадських козацьких організацій, що згодом об'єдналися у Всеукраїнську організацію “Українське козацтво”

© Салюк А.С.